

P E U C E

SERIE NOUĂ

IX

2011

2011

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
Muzeul de Istorie și Arheologie

P E U C E

SERIE NOUĂ

IX

**STUDII ȘI CERCETĂRI
DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE**

**VOLUM
DEDICAT LUI FLORIN TOPOLEANU
LA A 60-A ANIVERSARE**

TULCEA ♦ 2011

Redactor șef: Cristian MICU

Secretar de redacție: Sorin-Cristian AILINCĂI

Comitetul consultativ: Acad. Dan BERINDEI; Acad. Ștefan ȘTEFĂNESCU; Acad. Răzvan THEODORESCU; Prof. univ. dr. Alexandru BARNEA; Prof. univ. dr. Ioan OPRİŞ.

Colegiul de redacție: Alexandru AVRAM, Victor-Henrich BAUMANN, Alexandru BĂDESCU, Nikolaus BOROFFKA, Octavian BOUNEGRU, Albane BURENS, Laurent CAROZZA, Mihai CONSTANTINESCU, Oana DAMIAN, Adrian IONIȚĂ, Moshe FISCHER, Oleg LEVIȚKI, Daniela Luminița LUPU, Florian MATEI-POPESCU, Dragoș MĂNDDESCU, Florian MIHAIL, Lucrețiu MIHAILESCU-BÎRLIBA, Marian MOCANU, Iulian MOGA, Decebal NEDU, George NUȚU, Ioan Maria OROS, Valentin RADU, Andrei SOFICARU, Aurel Daniel STĂNICĂ, Gabriel Mircea TALMATȚHI, Florin TOPOLEANU, Alexandra Clara ȚÂRLEA, Aurel VÂLCU

Tehnoredactare: Camelia KAIM

Desenele pentru lucrările specialiștilor din ICEM Tulcea: Camelia GEANBAI

Consultanți: Albane BURENS, Michel MAILLE (limba franceză);
Cristina AILINCĂI (limba engleză)

PEUCE este o revistă publicată de Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea,
editată în sistem peer-review

*PEUCE is a peer-reviewed journal published by the
Eco-Museological Research Institute at Tulcea*

Corespondența, schimburile de carte și comenziile se vor trimite la:

The correspondence, the book exchange and the orders could be sent to:

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea
România
peuce@icemtl.ro



Autorilor le revine întreaga responsabilitate pentru
conținutul științific al lucrărilor publicate în prezentul volum



ISSN: 0258-8102

FLORIN TOPOLEANU LA 60 DE ANI

Aniversarea unui arheolog reprezintă un prilej de readucere în memoria colectiva a unui segment important al cercetării științifice, arheologia, perceptuată, acum poate mai mult decât în trecut, drept una din cele mai atrăgătoare și incitante discipline istorice, iar cei care o slujesc bucurându-se de o vizibilitate direct proporțională cu fascinația pe care aceasta o exercită. Lucrul acesta nu trebuie să ne mire, întrucât lumea greco-romană, de care se ocupă arheologia clasică, cea al cărei reprezentant îi dedic aceste rânduri, tinde să devină un adevărat model pentru contemporaneitate.



Pe de altă parte, s-ar putea spune că aniversarea unui arheolog de către un altul, prieten cu cel aniversat, este uneori dificilă, dacă nu subiectivă. Pornesc însă de la premisa că, orice s-ar spune, arheologia nu este lipsită de subiectivism, ba chiar dimpotrivă. În rândurile ce urmează îmi propun să creionez personalitatea lui Florin doar în câteva tușe foarte fine, suficient de relevante pentru cei care îl cunosc, dar și îndeajuns de incitante pentru ceilalți.

Florin Topoleanu este, după părerea mea, un caz atipic pentru „breasla arheologică”: El este, în esență, un arheolog cu orizonturi poetice bine definite, care nu s-au estompat nici după 35 de ani de arheologie. Matricea sa spirituală, definită de apartenența sa la spațiul cultural al Dunării de Jos (*i.e.* Brăila), i-a susținut această ambivalentă istorie-poezie pe care, chiar dacă nu și-a cultivat-o îndeajuns, o poți remarcă de la primele schimburi de replici, dar și prin modul, foarte special, prin care reușește, nu de puține ori, să „umanizeze” crâmpieie

arheologice altfel mult prea aride pentru publicul larg. De altfel, apetența pentru folosirea unui limbaj, pe căt de elevat – din care nu lipsesc elemente ale artei dramatice, pe atât de accesibil acestui gen de public, este ușor de remarcat în prezentările sale din mediile academice (conferințe, congrese), dar și în emisiunile culturale televizate, ghidajele arheologice, sau inaugurările expoziționale.

Ajuns să studieze istoria și atracția de antichități romane din nordul Dobrogei, el s-a dedicat cercetării arheologice, mai întâi ca student, prin participări îndelungate la săptămânile de la Histria și Argamum. Deși la Histria nu a colaborat decât în două campanii (1976 și 1977), a lăsat în memoria locului câteva amintiri de neșters, la figurat, dar și la propriu aș putea spune, dacă ar fi să amintesc doar episodul „serbării” nocturne organizate cu ocazia vizitei nepotului Mariei Tânase (august 1977), invitat la cetate de către Maria Coja. Treptat, ucenicia începută la Histria pe lângă aceasta din urmă, care ținea foarte mult la rigoarea săptămânii dar și la interperțarea ei, Florin s-a disciplinat și, cu multă trudă, dar și dintr-un crescând interes pentru antichitățile pontice, a acumulat, pe lângă rudimentele unei cercetări arheologice complexe, principalele componente ale relației esențiale a arheologiei: săptămână – interpretare arheologică și istorică. A reușit astfel, după ani buni de sedere alături de Maria Coja, cunoscută pentru finețea și relevanța observațiilor asupra contextelor arheologice, cele stratigrafice mai cu seamă, să se inițieze în metodologia rafinată a observației arheologice și apoi să-și adâncească cunoștințele aceasă direcție. În acest context, nu e de mirare că Florin Topoleanu a putut asimila, alături de alții câțiva membri ai breslei, foarte puțini la număr, câte ceva din esența spiritului dobrogean de factură ponto-orientală care se regăsea în personalitatea Mariei Coja, numită, nu întâmplător, de un grup de confrați (15 august 1968) drept *magistra thes kapheles*, așa cum atestă un altar onorific ce se află, încă, în Casa Pârvan de la Histria.

Colaborarea cu Maria Coja, și mai târziu cu Alexandru Suceveanu, i-a lărgit universul cunoașterii în acest domeniu, ajungând să fie recunoscut ca un specialist de marcă, unul care „simte” pământul, așa cum se spune în mediul nostru, un reprezentant important al arheologiei vest-pontice.

A urmat, începând din 1980, când ajunge la Muzeul *Deltei Dunării* din Tulcea, devenit în 1993, prin strădania lui Gavrilă Simion, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, un lung sir de participări la excavațiile arheologice de la Argamum, Halmyris și Noviodunum, pentru a le menționa doar pe cele mai importante. O perioadă de multiple acumulări și consolidări ale formației sale științifice, de proiecte preluate și continuante, dar și de proiecte noi, ale căror rezultate sunt bine cunoscute.

Treptat, pe lângă cercetarea de teren, îndelungată și diversă, și-a descoperit o afinitate față de studiul ceramicii. Cu această ocazie, latura livrescă a personalității sale a fost completată de rigoarea studiului și interpretării ceramicii romane și romano-bizantine. Astfel, Florin s-a impus ca un fin cunoșător al ceramicii romane și romano-bizantine, cu enunțuri ponderate, totdeauna argumentate și fundamentate bibliografic, așa cum se poate remarcă în volumul său dedicat ceramicii de la Halmyris.

Cercetările sale ceramologice, din ce în ce mai diversificate și mai rafinate, au văzut lumina tiparului în periodice și studii monografice românești și străine, unele dintre ele reprezentând astăzi referențiale bibliografice consistente. Dintre acestea, aș remarcă studiile care nu se rezumă doar la stabilirea tipologiei unor categorii ceramice, ceea ce, trebuie să o spunem deschis, constituie singurul tel al demersului multor „ceramologi” de la noi sau de aiurea, ci urmăresc aspectele mai profunde ale domeniului, cum ar fi stabilirea centrelor (sau zonelor) de producție dar și evidențierea difuziunii locale sau inter-regionale ale produselor.

Nu a scris mult, dar ceea ce a publicat este, în bună măsură, un material bibliografic bine structurat, a cărui utilitate este remarcabilă. De altfel, probabil că în acest caz a aplicat principiul potrivit căruia este mai bine să se întrebe lumea „de ce a scris aşa de puțin ?”, decât să zică „de ce a scris aşa de mult ?” !

Din 2002 până în 2010 Florin Topoleanu și-a putut dovedi calitățile manageriale, recunoscute de întreaga comunitate științifică și academică. A continuat și, nu de puține ori, a îmbunătățit cele începute de predecesorul său, a diversificat, alături de colaboratorii săi, activitatea muzeistică și cercetarea științifică, a lărgit aria de recunoaștere externă a realizărilor Institutului, prin organizarea de numeroase întâlniri și colocvii internaționale, sau cu participare internațională, a sprijinit activitatea editorială a Institutului, a intensificat activitatea marilor compartimente muzeistice și de cercetare și, mai ales, a sprijinit reconfigurarea publicației *Peuce* într-o formulă mai accesibilă mediilor științifice internaționale. Aș adăuga, în sfârșit, meritul deosebit pe care l-a avut în continuarea și intensificarea politicii de atragere și de integrare în colectiv a tinerilor, în toate secțiile ICEM. În acest fel, proiectul început încă din anii '60 de Simion Gavrila, care viza crearea unei colectiv de cercetători în domenii fundamentale, dar și conexe, s-a împlinit în mod armonios în perioada directoratului lui Florin Topoleanu, ceea ce i-a adus o recunoaștere unanimă.

Nu în ultimul rând, se cuvine amintită vizuirea largă pe care a promovat-o în planul multiplicării cercetărilor arheologice sistematice, demers care s-a concretizat în organizarea unor noi proiecte arheologice de amploare (Libida, Luncavița) și continuarea celor mai vechi (Argamum, Halmyris, Noviodunum) sau reabilitarea Muzeului de Istorie și Arheologie cu valorificarea Tezaurului nord-dobrogean și finalizarea noului sediu al Centrului Muzeal Ecoturistic Delta Dunării, cu cel mai modern și spectaculos acvariu din România. Așadar, o activitate complexă, pe măsura provocărilor pe care le impune cercetarea și activitatea muzeistică din Tulcea, pentru care s-a bucurat de o recunoaștere unanimă, națională și internațională.

În locul tradiționalelor, dar și banalelor, urări cuvenite în asemenea ocazii, prefer să închei aceste rânduri cu câteva versuri inspirate ale unui poet portughez, care mă duc cu gândul la inegalabila starea de tihă pe care o induce, totdeauna, șederea alături de Florin Topoleanu, la Argamum, la Halmyris sau la Noviodunum:

„Minotaurul mă va înțelege, își va bea cafeaua cu mine, în vreme ce/ soarele pașnic coboară peste mare, iar umbrele,/ înțesate de nimfe și de eșebi fără treabă,/ se vor strângе pe nesimțite-n ceașcă,/ precum zahărul amestecat cu degetul murdar/ de atâta căutat la obârșile vieții./ Aici aş vrea să mă regăsesc știind că mi-am împrăștiat/ prin lume viața-n fărăme, cum spunea/ un biet amărât pe care Minotaurul nu l-a citit,/ pentru că el... nu știe portugheză./ După cele mai sigure informații, nici eu nu știu greacă./ Vom sta de vorbă în volapucă, pentru că nici unul/ dintre noi n-o știe. Minotaurul nu vorbea greacă, nu era grec,/ a trăit înainte de Grecia.../ În Creta, cu Minotaurul,/ fără versuri și fără viață,/ fără patrii și fără spirit,/ fără nimic și fără nimeni,/ doar cu un deget murdar,/ îmi voi bea în liniște cafeaua” (Jorge de Sena).

Octavian Bounegru

LISTA PUBLICAȚIILOR

VOLUME DE AUTOR

- 2000 *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I – VII d.Chr.)*, Tulcea.
2011 *Opaițele din colecția Muzeului de Istorie și arheologie Ploiești* (în pregătire)

VOLUME ÎN COLABORARE

- 2003 *Halmyris I. Volum monografic*, Cluj-Napoca.
2007 *Inventarierea siturilor arheologice din județul Tulcea. Studiu de caz: Morminte tumulare*, Biblioteca Istro-Pontică. Seria Patrimonium 3, Constanța.

VOLUME EDITATE

- 2000 *Istro-Pontica, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare. Volum omagial Gavrilă Simion* (coeditor), Tulcea.

STUDII ȘI NOTE (SELECTIV)

- 1984 *Noi descoperiri arheologice la Isaccea (I)*, Peuce 10, 189-205, 585-596.
1985 *Un mormânt de epocă elenistică descoperit la Făgărașu Nou (com. Topolog, jud. Tulcea)*, Pontica 17, 99-105.
1986 *Şantierul arheologic Independența (Murighiol)*, Materiale, 180-186 (colab.).
1987 *The Early and Late Roman Fortification at Independența, Tulcea County, Dacia*, N.S. 31, 1-2, 97-106 (colab.).
1988 *Un médaillon byzantine en émail cloisonné découvert à Noviodunum*, RÉESE 26, 4, 311-317.
1989 *Medalion bizantin din „email cloisonné”, descoperit la Noviodunum*, BOR 11-12, 139-140.
Necropola de la Isaccea (sec. VI-V î.e.n.), SympThrac 7, 276-277 (colab.).
1991 *O nouă atestare epigrafică a prezenței flotei romane în nordul Dobrogei*, Peuce 10, 97-100, 95-98.
Două reprezentări ale zeiței Venus descoperit recent în nordul Dobrogei, Peuce 10, 101-104, 99-102.
1994 *Gropi funerare în așezarea hallstattiană de la Niculițel – Cornet (jud. Tulcea)*, Istros 7, 71-80 (colab.).

- 1995 *Așezarea de tip Babadag de la Niculitel „Cornet” (jud. Tulcea). Săpăturile de la salvare efectuate în 1988*, Peuce 11, 203-229 (colab.).
- 1996 *Halmyris – un nouveau centre de production de lampes dans le nord de la Dobroudja (IIe-VIIe s. ap. J.-C.)*, RCFActa 33, 91-94.
- Ceramica romană târzie cu decor stampilat descoperit la Halmyris, Peuce 12, 143-168.
- 2000 *Roman and Roman-Byzantine pottery from Halmyris. North-Africa importations and local imitations*, în Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, E., Topoleanu, F. (eds.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare*, Tulcea, 157-294.
- Ceramica romană târzie de la Halmyris. Vasa escaria: Formele Hayes 3 și Hayes 10, Pontica 32, 187-214.
- 2001 *Săpăturile arheologice de la Argamum: sector Bazilica II. Campaniile 1981-1994. Raport preliminar*, Materiale, S.N. 1, 191-201.
- 2003 *Noi complexe cu oseminte umane în așezarea de tip Babadag de la Niculitel-Cornet*, Peuce, S.N. 14, (colab.), 45-50.
- La diffusion de la céramique d'Asie Mineure à Halmyris à l'Epoque romaine tardive : importations et imitations locales*, în *Les céramiques en Anatolie aux époque hellénistique et romaine. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23-24 mai 1996* (ed. Catherine Abadie-Reynal), Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil-Istanbul, 2003, Varia Anatolica 15, 219-217, 225, pl. CXIV-CXV.
- 2004 *Petrus exconsul și logother*, Peuce, S.N. 2 (colab.), 297-301.
- 2007 *Salsovia : a roman fort and town on the Lower Danube*, în *The Lower Danube in antiquity (VI c. BC – VI c. AD)*, în *International archaeological conference, Bulgaria – Tutrakan, 6-7.10.2005*, (colab.), Sofia.
- 2008 *Halmyris*, Plural. Culture & Civilization [31:1 2008], The Danube Delta, The Romanian Cultural Institut, 75-77.
- Un opaiț bizantin de origine syro-palestiniană din colecția Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești*, în *Omagiu lui Gavrilă Simion la 80-a aniversare*, Tulcea, 205-208.
- 2009 *Hand-Made Pottery from Halmyris and its Cultural Context*, Peuce, S.N. 7, (colab.), 347-360.
- 2010 *A.Filvminvs, un producător de opaițe mai puțin cunoscut din Moesia Inferior (Dobrogea)*, Peuce, S.N. 8, 167-172.
- Opaițe de tip Firmalampen din colecția Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești*, ArhMold 33, 151-188.

CUPRINS / SUMMARY

STUDII ȘI NOTE DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE / STUDIES AND NOTES IN ANCIENT HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Monica MĂRGĂRIT, Mihai CONSTANTINESCU,

Valentin DUMITRAȘCU, Adrian BĂLĂȘESCU

Obiecte din materii dure animale din așezarea de epoca bronzului

de la Năeni–Zănoaga Cetatea 2 (jud. Buzău) 15

*Objects made of hard animal materials from the Bronze Age settlement of
Năeni–Zănoaga Cetatea 2 (Buzău County)*

Sorin-Cristian ALLINCĂI

Ceramica din siturile culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor
din Dobrogea 55

Pottery from the Babadag culture sites. Special focus on finds in Dobrudja

Octavian BOUNEGRU

Aristotel und die Histrias Territorium. Eine Interdisciplinäre Aproach 179
Aristotel și teritoriul Histriei. O abordare interdisciplinară

Decebal NEDU

Roman Military Expeditions in the Sallentine area (307 and 302 BC) 183
Expediția militară romană în regiunea sallentină (307 și 302 a.Chr.)

Victor H. BAUMANN

Prezențe din mediul italic la Gurile Dunării în sec. II a.Chr.-III p.Chr. 203
Italic presence in the Lower Danube area in 2nd c. BC-3rd c. AD

Laurent CHRZANOVSKI

Les lampes romaines rectangulaires à plusieurs becs, entre Egypte et Dacie.
Quelques éléments de discussion issus de l'étude d'une collection alexandrine inédite 217
Opaiete rectangulare romane cu mai multe fitile, între Egipt și Dacia.
Câteva elemente de discuție referitoare la o colecție inedită din Alexandria

Marian MOCANU

Considerații privind ceramica de masă de la (L)Ibida. Studiu de caz
– sectorul Extramuros vest III 225
*Consideration about roman tableware from (L)Ibida. Case study – Extramuros West III
Research Area*

Sorin COCIŞ	
Fibule romane din Dobrogea	253
<i>Roman brooches from Dobrudja</i>	
Iulian MOGA	
Consacrări de sclavi și funcționari sacri către Helios Apollo Lairbenos în Asia Mică (sec. I-III)	261
<i>Consecrations of Sacred Slaves and Functionaries to Helios Apollo Lairbenos in Asia Minor (1st-3rd centuries AD)</i>	
Nelu ZUGRAVU	
La diarchia dei fratelli nella tarda antichità: modelli mitici e storici. Diocleziano e Massimiano	283
<i>Diarhia fraternală în antichitatea târzie: modele mitice și istorice. Diocletian și Maximianus</i>	
Maria-Corina NICOLAE	
The Capitoline Triad in Roman Dacia	291
<i>Triada capitolină în Dacia romană</i>	
George NUTU	
Accesoriile vestimentare rare în nordul Scythiei Minor	305
<i>Rare dress accessories in Northern Scythia Minor</i>	
Cristina PARASCHIV-TALMATCHI	
Hypotheses regarding pottery production and circulation (the 8 th -12 th century)	313
<i>Ipoteze privitoare la producția și circulația ceramicii (sec. VIII-XII)</i>	
Ben JERVIS, Kris LOCKYEAR, Adrian POPESCU, Timothy SLY	
The Medieval Ceramic Sequence from Noviodunum	327
<i>Ceramica locurii medievale de la Noviodunum</i>	
Aurel STĂNICĂ	
Amfore romboidale descoperite la Isaccea–Noviodunum.....	341
<i>Rhomoidal amphorae found at Isaccea–Noviodunum</i>	

CERCETĂRI ARHEOLOGICE / ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES

Eduard Cristian ȘTEFAN	
O locuință sălcuțeană de la Verbicioara	347
<i>Dwelling ascribed to Sălcuța culture, at Verbicioara</i>	
Stanislav TERNA	
Aspecte ale cronologiei relative a siturilor tripoliene tardive din spațiul pruto-nistrean în lumina unor noi descoperiri funerare din Republica Moldova	359
<i>Aspects of the relative chronology of the late Tripolje sites in the Prut-Dnister interfluve in the light of new funerary finds in the Republic of Moldova</i>	

Adrian ADAMESCU

Descoperiri din prima epocă a fierului în așezarea de la Suceveni–Stoborăni, jud. Galați ... 377
Early Iron Age discoveries in the settlement from Suceveni–Stoborăni, Galati County

Valeriu SIRBU, Marinela PENES

Situl dacic de la Băneşti–Dealul Domnii, jud. Prahova. Observații preliminare 437
Preliminary observations on the Dacian site from Băneşti–Dealul Domnii, Prahova County

Livia BUZOIANU, Maria BĂRBULESIU

Materiale arheologice elenistice recent descoperite în teritoriul callatian 459
Recent Hellenistic archaeological materials found on the territory of Callatis

EPIGRAFIE ȘI PAPIROLOGIE/ EPIGRAPHY AND PAPIROLOGY**Lucrețiu MIHAILESCU-BÎRLIBA**

Note épigraphique sur les Caii Iulii de la V^e Légion Macedonica 469
Notă epigrafică asupra Caii Iulii din legiunea a V^a Macedonica

Iulia DUMITRACHE

Produits à base de poisson dans l’Egypte romain. Sources papyrologiques 475
Produse din pește sărat în Egiptul roman. Surse papirologice

NUMISMATICĂ / NUMISMATICS**Gabriel Mircea TALMATȚHI**

Despre magistrații monetari și cronologia monetăriilor grecești dobrogene în perioada preromană 483
About the monetary magistrates and the chronology of the Greek Dobrujan mints during the pre-Roman period

Aurel VÎLCU, Emanuel PETAC, Bogdan CONSTANTINESCU,**Cătălina CHIOJDEANU, Daniela STAN, Gheorghe NICULESCU**

Considerations regarding the Greek gold coins struck during the 4th to the 1st centuries BC.. 501
Considerații asupra monedelor grecești de aur bătute în sec. IV-I a.Chr.
in lumina analizelor XRF

Gheorghe MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (sec. IX-XIII) 513
Chronicle of coin finds in Tulcea County (9th-13th centuries)

GEOLOGIE / GEOLOGY**Albert BALTRES, Lucian STANCIU**

Cercetări privind rocile utilizate la construirea cetății medievale de la Enisala 523
Studies on the types of rocks used for the constructing of the medieval fortress of Enisala

ANTROPOLOGIE / ANTHROPOLOGY

Nicolae MIRIȚOIU

- Cranii deformate din necropola de la Piatra Frecătei 539
Deformed skulls from Piatra Frecătei necropolis

ARHEOZOOLOGIE / ARCHAEOZOOLOGY

Adrian BĂLAŞESCU, Iulian VIZAUER, Antoine ZAZZO, Cristian MICU

- Notă asupra descoperirii unor resturi de camilă în Dobrogea (Agighiol, județul Tulcea) 575
Note on find of camel remains in Dobrudja (Agighiol, Tulcea County)

BIBLIOLOGIE / LIBRARY SCIENCE

Lăcrămioara MANEA

- Colecția de carte românească veche a Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.
Catalog (I)..... 585
The Old Romanian Book Collection from Tulcea Eco-Museological Research Institute.
Catalog (I)

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE / REVIEWS AND BIBLIOGRAPHIC NOTES

- George Bodi, Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe Valea Bahluilului, cu contribuții de: Nicolae Buzgar, Dan Aștefanei, Andrei Buzatu, Lumița Bejenaru, Romeo Cavaleriu, Editura Pim, Iași, 2010, 297 p., 67 pl., 10 grafice (Florian MIHAIL)*... 623

- Cristian Eduard Ștefan, Settlement Types and Enclosures in the Gumelnița Culture, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2010, 134 p., 77 pl. (Sorin-Cristian AILINCĂI)* 626

- Danièle Foy, Les Verres Antiques d'Arles. La collection du Musée départemental Arles antique, Ed. Errance, Paris, 2010, 525 p. (Sever-Petru BOȚAN)*..... 627

ANIVERSĂRI / ANNIVERSARY

- Victor Henrich Baumann la a 70-a aniversare (Sorin-Cristian Ailincăi) 633
- Abrevieri 634
- Publicațiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea 640
- Condiții de redactare a lucrărilor pentru revista PEUCE 643

LES LAMPES ROMAINES RECTANGULAIRES A PLUSIEURS BECS, ENTRE EGYpte ET DACIE. QUELQUES ELEMENTS DE DISCUSSION ISSUS DE L'ETUDE D'UNE COLLECTION ALEXANDRINE INEDITE

Laurent Chrzanovski*

Abstract: After having studied a novel group of 9 rectangular Egyptian lamps, we bring forth in this article several new elements regarding this type of lamp in Egypt and Dacia. While the majority of the archaeologists support the hypothesis of the absence of any connections between the two productions, the most recent investigations prove that they have at least one common element: chronological coexistence. The form of the most recent Egyptian items is very close to that of the lamps made in the workshops at Sarmizegetusa. Though less likely, a direct or indirect influence cannot be ruled out.

Rezumat: Prin intermediul studiului unui grup inedit compus din 9 opaie rectangulare egiptene, textul pe care îl propunem aici ne permite să aducem câteva elemente noi lumii științifice în legătură cu acest tip de lampă în Egipt și Dacia. Cum majoritatea arheologilor dacoromaniști susțin ipoteza inexistenței vreunei legături între cele două producții, ultimele cercetări dovedesc că există cel puțin un punct comun: coexistența cronologică. Forma exemplarelor egiptene cele mai recente este foarte apropiată de cea din atelierele de la Sarmizegetusa. De asemenea, deși puțin probabil, o influență, directă sau indirectă, nu poate fi exclusă.

Résumé: A travers l'étude d'un groupe inédit de 9 lampes rectangulaires égyptiennes, le texte que nous proposons ici permet d'apporter quelques éléments nouveaux à la réflexion scientifique concernant ce type de luminaires en Egypte et en Dacie. Alors que la plupart des archéologues dacoromains soutiennent l'hypothèse qu'il n'existe aucun lien entre les deux productions, les dernières recherches prouvent qu'il y a au moins un élément commun: la coexistence chronologique. Par ailleurs, la forme des exemplaires égyptiens les plus récents est très proche de celle des ateliers de Sarmizegetusa. Aussi, même si peu probable, une influence, directe ou indirecte, ne peut plus être écartée.

Key words: rectangular lamps, Roman period, Egypt, Dacia, stylistic comparison.

Cuvinte cheie : opaie rectangulare, epocă romană, Egipt, Dacia, comparație stilistică.

Mots clés : lampes rectangulaires, époque romaine, Egypte, Dacie, comparaison stylistique.

Durant la période romaine, il était de coutume d'allumer des lampes à la porte et aux fenêtres de la maison pour célébrer un anniversaire. Liés à Florin Topoleanu par une profonde amitié doublée d'une passion commune pour la lychnologie, c'est donc tout naturellement que nous lui souhaitons ici un chaleureux *La multi ani!* en allumant une lampe.

Mais pas n'importe quelle lampe. Une lampe à plusieurs becs, afin qu'elle illumine de toutes ses flammes ce jour si important, dans un festin que nous imaginons à la hauteur de celui décrit par Martial : *Lampe à plusieurs mèches. Bien que j'éclaire de ma flamme la salle du festin tout entière et que je porte tant de mèches, on me dit une lampe unique*¹.

Les lampes à deux voire trois becs, répondant aux typologies hellénistiques et romaines bien connues, sont bien représentées dans toute la Méditerranée.

* Institut Culturel Roumain, Bucarest, UMR 5140 du CNRS, Lattes; *l.chrzanovski@bluewin.ch*

¹ Martial, Epigrammes XIV, 41 (Edition et traduction de H. J. Izaac, Paris 1961).

En revanche, les luminaires de forme rectangulaire à becs multiples datés de la période romaine impériale font aujourd’hui encore l’objet d’intenses débats concernant leur datation, leurs lieux de production et les influences locales ou étrangères qui ont assuré leur succès.

En effet, ce type de lampe ne se rencontre que dans des régions et des périodes très particulières. Hormis quelques exemples isolés, les lampes rectangulaires à becs multiples ne sont massivement attestées que, d’une part, en Egypte et, d’autre part, en Dacie – à Ulpia Traiana Sarmizegetusa en particulier – ainsi que dans les provinces romaines voisines, surtout en Pannonie, mais aussi en Mésie.

Il nous a paru intéressant de revenir de façon plus approfondie sur la première région mentionnée, à savoir la Province romaine d’Egypte, la majorité des lecteurs de la série dans laquelle nous publions aujourd’hui étant bien familière au phénomène dace².

En ce qui concerne l’Egypte, aucune publication spécifique n’a été consacrée à ce jour à ce type d’artefact, qui a pourtant suscité l’intérêt des meilleurs spécialistes du domaine.

Si la naissance de ce type de lampes est unanimement acceptée comme remontant à la fin du II^e siècle av. J.-C., les opinions des lychnologues divergent sur l’extension de leur période de production.

Très prudent, Hayes³ optait pour une datation qui ne dépasserait pas le premier siècle ap. J.-C., une chronologie qui semble être définitivement infirmée par les recherches ultérieures, qui penchent pour une disparition du type au II^e siècle, voire même au début du III^e siècle seulement⁴. Il faut cependant souligner que ces datations, toutes basées sur des collections muséographiques et non sur du matériel issu de fouilles récentes, se fondent sur des critères iconographiques et stylistiques, i.e. les motifs et les scènes que l’on retrouve sur des lampes des types romains classiques (Loeschke I, IV, VIII) ainsi que sur la présence, sur de nombreux exemplaires d’époque impériale, des anses triangulaires clairement inspirées de celles des productions classiques.

Ainsi, contrairement à ce que l’on peut lire dans la plupart des recherches menées sur du matériel de Dacie, il y a bien une coexistence chronologique des deux productions⁵.

Y a-t-il pour autant un corrélation directe entre les deux phénomènes?

Probablement pas. Comme il a été remarqué, les lampes daces se distinguent par un registre supérieur très souvent divisé en deux parties égales, ce qui n’est jamais le cas en Egypte, ainsi que par un nombre de becs aléatoire, contrairement aux productions égyptiennes qui privilient le nombre 5 et ses multiples. De plus, il n’y a aucun parallèle iconographique entre les motifs ornementaux choisis par les ateliers des deux régions.

² Pour ce dernier, nous renvoyons aux nombreuses recherches approfondies menées à ce jour, en particulier Alicu 1994, 46-48 et Alicu 2006, 41-44 (*type VI de sa classification des lampes d’Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) et, pour les provinces voisines, à Iványi 1935, 13 (*type IX de sa classification sur les lampes de Pannonie*) ainsi qu'à Kuzmanov 1992, 38 pour la Mésie. Signalons aussi un cas à part, celui des lampes à plusieurs becs de la période hellénistique tardive et du début de la période romaine impériale produites en Crimée et dans les grands centres du Nord de la mer Noire, un phénomène qui a fait l’objet de l’étude exhaustive et comparative de Zhuravlev, Zhuravleva 2002.

³ Hayes 1980, 39-40.

⁴ Voir en particulier Selesnow 1988, 32-33 avec bibliographie exhaustive; Bailey 1988, 220-221; Cahn-Klaiber 1977, 156-158.

⁵ Les lampes de Sarmizegetusa étant pour la plupart datées de la première moitié du II^e siècle ap. J.-C.

En revanche, on peut souligner les points communs entre ces lampes, à savoir la forme générale de l'artefact ainsi que la petite anse triangulaire souvent ornée d'une palmette ou d'une feuille stylisée.

De plus, au vu de la contemporanéité des deux productions, on ne peut écarter la possibilité d'une influence orientale sur les lampes des régions danubiennes et carpathiques.

Cette hypothèse est d'autant moins à exclure si l'on considère le contexte historique de la colonisation de la Dacie, en rappelant la provenance des légionnaires – puis, logiquement, des colons – impliqués dans la région, en partie des soldats transférés de leurs stationnements sur le limes méridional de l'Empire (Palestine, Syrie) où les produits manufacturés en Egypte et plus particulièrement à Alexandrie étaient très répandus.

Il est ainsi probable que les lampes égyptiennes rectangulaires étaient connues d'une partie des nouveaux colons et que la naissance du type dace, en particulier à Sarmizegetusa, a pu puiser son inspiration dans des archétypes orientaux.

En effet, en matière de lychnologie romaine, les innovations régionales dans les périodes de colonisation sont très rares, à l'exception des régions où la production locale de lampes était déjà bien développée avant l'annexion à l'Empire, ce qui n'est pas le cas en Dacie, où l'on observe, à côté d'un faible nombre d'importations, un phénomène généralisé d'imitations et d'adaptations locales de types bien connus dans les autres régions de l'Empire.

La prudence reste cependant de mise, mais rappelons une fois de plus que dans notre domaine plus qu'ailleurs, il est parfois utile d'appliquer le fameux adage selon lequel *l'absence de preuve n'est pas la preuve de l'absence*.

Nous terminerons notre essai par la présentation d'un groupe inédit de neuf luminaires égyptiens (Fig. 1-9). Issu de la collection Bouvier (Neuchâtel, Suisse), un corpus de presque 800 lampes réuni à Alexandrie dans les années 1930-1960, l'ensemble que nous publions aujourd'hui est très représentatif de la production égyptienne de lampes de type rectangulaire à plusieurs becs. Au vu de ce qui précède, nous attirons l'attention du lecteur sur les deux derniers exemplaires, les plus proches s'il en est des productions de Sarmizegetusa (Fig. 10).

Les lampes rectangulaires à plusieurs becs de la Collection Bouvier

1. N. inv.: B 254 (Fig. 1).

dimensions: l: 9,14 cm; L: 8,50; h: 2,79 cm.

argile: brun clair, avec beaucoup d'incrustations de mica.

engobe: orange rosé.

description: Lampe en forme de façade du temple d'Isis, dont le buste trône dans une niche centrale aménagée entre les quatre colonnes à chapiteaux corinthiens, deux de chaque côté; deux trous de remplissage sont aménagés dans une sorte de fenêtre placée entre les colonnes dans les deux niches latérales. Sur le fronton, un décor géométrique autour d'un point en relief. Au sommet du temple, un croissant lunaire. Sous le temple, un rectangle aux deux extrémités décorées de feuilles, inclut les cinq becs. Base plate entourée d'un rectangle en relief; au centre : spirales végétales incisées.

datation: 1^{er} siècle ap. J.-C.



Fig. 1.

parallèles: lampe identique à celle du British Museum (Bailey 1988, Q 1975, 241, pl. 37) et à celle de la Collection Anawati (Djuric 1995, C 147, 52).

2. N. inv : B 249 (Fig. 2).

dimensions: la: 9,00 cm; l: 6,80 cm; L: 8,42 cm;
h: 2,71 cm.

argile: orange clair.

engobe: orange brique.

description: Lampe rectangulaire à cinq becs ronds, tous sur le registre inférieur, avec trous de mèche entourés d'un bourrelet circulaire en relief. Registre central décoré d'un cavalier brandissant une lance, avec – entre les pattes du cheval – le trou de remplissage entouré d'un bourrelet circulaire en relief. Petite anse –tenon. Base plate.

datation: I^{er} siècle ap. J.-C.



Fig. 2.

3. N. inv.: B 250 (Fig. 3).

dimensions : la: 9,00 cm; l: 6,80 cm; L: 8,42 cm;
h: 2,71 cm.

argile: orange clair.

engobe: orange brique.

description: Lampe rectangulaire à cinq becs ronds, tous sur le registre inférieur, avec trous de mèche entourés d'un bourrelet circulaire en relief. Au-dessus des becs, frise alternant feuilles et motifs en forme de goutte. Registre central décoré d'un Eros chevauchant un cheval marin. Deux trous de remplissage, au-dessous des pattes avant et de la queue du cheval. Base plate.

datation: I^{er} siècle ap. J.-C.



Fig. 3.

4. N. inv: B 251 (Fig. 4).

dimensions: la: 9,61 cm; l: 7,13 cm; L: 17,90 cm;
h: 3,04 cm.

argile: orange clair.

engobe: orange brique.

description: Lampe rectangulaire à dix becs, six sur le registre inférieur et deux de chaque côté; les angles inférieurs du registre sont décorés de masques de théâtre, tandis que les angles supérieurs présentent un motif végétal. Le sommet de la lampe est décoré par un lion couché vers la gauche, en relief. Base plate définie par un rectangle incisé. Le registre central propose une scène dont l'interprétation a donné lieu à de nombreux débats. De gauche à droite, on y observe, sur fond de bâtiment, un personnage, précédé par un équidé qui semble brouter du fourrage au pied du mur. Un autre personnage, dont la



Fig. 4.

tête sort de l'une des deux arcades de la façade gauche du bâtiment, semble observer la scène. Au centre de la composition, un troisième personnage sort de la porte centrale, située au sommet d'un escalier à six marches, entourée de deux colonnes à chapiteaux en forme de fleur de lotus soutenant un fronton triangulaire. Le trou de remplissage se situe au-dessus de la tête de ce personnage. Sur le registre de gauche, deux personnages debout, une femme richement drapée et un homme tenant un enfant sur ses épaules, se tiennent face à un couple enlacé derrière lequel une structure massive a été interprétée comme un autel. Selon Bailey, la scène dépeint les activités des pèlerins arrivant et repartant d'un temple dédié à Esculape ou encore à Isis. D'autres auteurs préfèrent y voir une simple scène de genre inspirée d'une pièce de théâtre.

datation: I^{er} siècle ap. J.-C.

parallèles: lampe identique à celle du British Museum (Bailey 1988, Q 1974, 241 et pl. 37; cf. pp. 48-49), ainsi qu'à celle de la Bibliothèque Nationale de France (Hellmann 1987, n. 349, 91 et pl. XLVI) Pour la discussion iconographique, cf. Tafalla, Guiral 1994, 65-68).

5. N. inv : B 255 (Fig. 5).

dimensions: la: 8,56 cm; l: 5,99 cm; L: 15,34 cm;
h: 2,45 cm.

argile: orange clair.

engobe: orange brique.

description: Lampe rectangulaire à dix becs, six sur le registre inférieur et deux de chaque côté; les angles registre sont décorés de palmettes végétales. La partie supérieure du registre est surmontée par une anse triangulaire décorée d'une palmette incisée. Dans le rectangle central, deux serpents – probablement des cobras – entrelacés avec, au centre, le trou de remplissage. Les animaux se font face, leurs têtes dressées sur chaque côté du registre tandis que leurs queues s'entrelacent au centre. Base plate définie par un rectangle en relief.

datation: I^{er} siècle ap. J.-C.

parallèles: lampe identique à celle du British Museum (Bailey 1988, Q 1976, 241, pl. 37).

6. N. inv : B 252 (Fig. 6).

dimensions: la: 4,80 cm; l: 3,46cm ; L: 6,12 cm;
h: 1,76 cm.

argile: marron clair.

engobe: orange brique.

description: Lampe rectangulaire à cinq becs ronds, tous sur le registre inférieur, avec trous de mèche entourés d'un bourrelet circulaire en relief. Registre central vierge, avec en son centre le trou de remplissage entouré d'un bourrelet circulaire en relief. Petite anse – tenon. Base plate définie par un double rectangle incisé.

datation: seconde moitié du I^{er} siècle ap. J.-C.

parallèles: lampe identique à celle du Royal Ontario Museum (Hayes 1980, n. 188, pp. 39-40 et pl. 19); très semblable à celle du British Museum (Bailey 1988, Q 1972, 241 et pl. 37).



Fig. 5.



Fig. 6.

7. N. inv.: B 253 (Fig. 7).

dimensions: la: 6,66 cm; l: 4,90 cm; L: 10,42 cm;
h: 2,27 cm.

argile: orange clair.

engobe: orange brique.

description: Lampe rectangulaire à dix becs ronds répartis sur trois côtés du réservoir, avec trous de mèche entourés d'un bourrelet circulaire en relief. Registre orné de deux étoiles incisées avec en leur centre un petit trou d'évent, une de chaque côté du trou de remplissage central entouré d'un bourrelet circulaire en relief. Petite anse -tenon. Base plate définie par un rectangle en relief; au centre, on lit, en lettres grecques incisées, la marque KAIEISORA.

datation: seconde moitié du I^{er} siècle ap. J.-C.

parallèles: lampe identique, avec même signature, à celle de la Collection Schloessinger (Rosenthal, Sivan 1978, n. 264, p. 64); très semblable aussi à celle (non signée) du British Museum (Bailey 1988, Q 1971, 241 et pl. 37).

8. N. inv : B 256 (Fig. 8).

dimensions: la: 9,61 cm; l: 6,56 cm; L: 15,20 cm;
h: 2,98 cm.

argile: marron clair.

engobe: beige.

description: Lampe rectangulaire à dix becs ronds répartis sur trois côtés du réservoir, avec trous de mèche entourés d'un bourrelet circulaire en relief. Registre orné de trois trous de remplissage entourés d'un bourrelet circulaire en relief. Petite anse triangulaire décorée d'une feuille. Base plate définie par trois rectangles en relief.

datation: seconde moitié du I^{er} siècle ap. J.-C.

parallèles: lampe identique à celle de la Collection Kaufmann (Selesnow 1988, n. 54, 125 et pl. 10); très semblable à celle du Royal Ontario Museum (Hayes 1980, n. 186, 39 et pl. 19).

9. N. inv.: B 257 (Fig. 9).

dimensions: la: 9,72 cm; l: 6,61 cm; L: 10,75 cm;
h: 2,86 cm.

argile: orange clair.

engobe: orange brique.

description: Lampe rectangulaire à cinq becs ronds répartis sur le registre inférieur. Registre central orné de deux guirlande. Petite anse triangulaire décorée d'une palmette végétale, au milieu de laquelle se trouve le trou de remplissage. Base plate définie par un rectangle incisé; au centre, on lit une sorte de Bèta incisée.

datation: II^e siècle ap. J.-C.



Fig. 7.



Fig. 8.



Fig. 9.

parallèles: lampe identique à celle de la Collection Schloessinger (Rosenthal, Sivan 1978, n. 257, 64), à celle du Royal Ontario Museum (Hayes 1980, n. 189, 40 et pl. 19) et à celle de la Collection Kaufmann (Selesnow 1988, n. 65, 126 et pl. 10).



Fig. 10.

REMERCIEMENTS ET CREDITS PHOTOGRAPHIQUES:

Cet article n'aurait pu voir le jour sans la confiance et l'aide de M. et Mme. Jean-François Bouvier (Neuchâtel, Suisse) qui nous ont confié l'étude exhaustive de la collection de lampes orientales réunies par M. Maurice Bouvier, professeur de droit à l'Université d'Alexandrie de 1930 à 1960. Pour le matériel de Dacie, toute notre gratitude va au Prof. Dorin Alicu (Musée National d'Histoire de la Transylvanie, Cluj-Napoca) qui nous a introduits à la lychnologie daco-romaine.

Les photographies des Fig. 1 à 9 sont © Jean-François Bouvier
La photographie de la Fig. 10 est © Laurent Chrzanovski, avec l'aimable autorisation du Dr. Gica Baestean, directeur du Musée de Sarmizegetusa.

Bibliographie

- Alicu, D. 1994, *Opaitele Romane/Die Römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti.
- Alicu D. 2006, *Die Römischen Lampen von Sarmizegetusa I. Die Funde der Jahre 1882-1976*, Zalău.
- Bailey, D.M. 1988, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, 3. *Roman provincial lamps*, London.
- Cahn-Klaiber, E.M. 1977, *Die antiken Tonlampen des Archäologischen Instituts der Universität Tübingen (Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte, 2)*, Tübingen.
- Djuric, S. 1995, *Ancient lamps from the Mediterranean (The Anawati Collection, Catalog 1)*, Toronto.
- Hayes, J.W. 1980, *Ancient lamps in the Royal Ontario Museum*, 1. *Greek and Roman clay lamps. A catalogue*, Toronto.
- Hellmann, M.-C. 1987, *Lampes antiques de la Bibliothèque nationale*, 2. *Fonds général. Lampes pré-romaines et romaines*, Paris.
- Iványi, D. 1935, *Die pannonischen Lampen*, Budapest.
- Kuzmanov, G. 1992, *Anticni lampi. Kolekcija na Nacionalnija arheologiceski muzej*, Sofija.
- Rosenthal, R., Sivan, R. 1978, *Ancient lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem, 8), Jerusalem.
- Selesnow, W. 1988, *Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Bildwerke der Sammlung Kaufmann*, 2. *Lampen aus Ton und Bronze*, Melsungen.
- Tafalla, M.T., Liz Guiral, J. 1994, *Representaciones arquitectónicas en lucernas romanas*, León.
- Zhuravlev, D., Zhuravleva, N. 2002, *Bosporan late hellenistic multi-nozzled lamps: a preliminary report*, in D. Zhuravlev (dir.), *Fire, Light and Light Equipment in the Graeco-Roman World*, BAR IS 1019, 1-12.